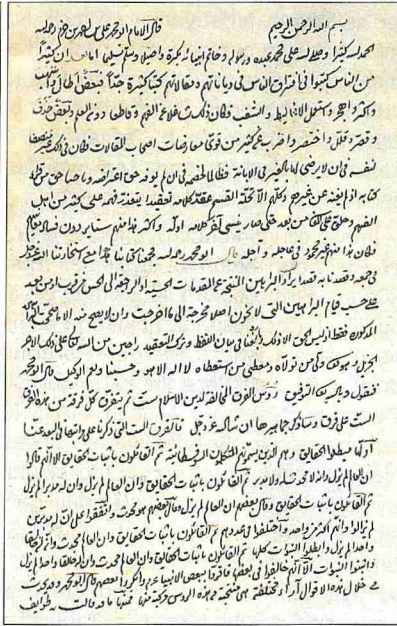
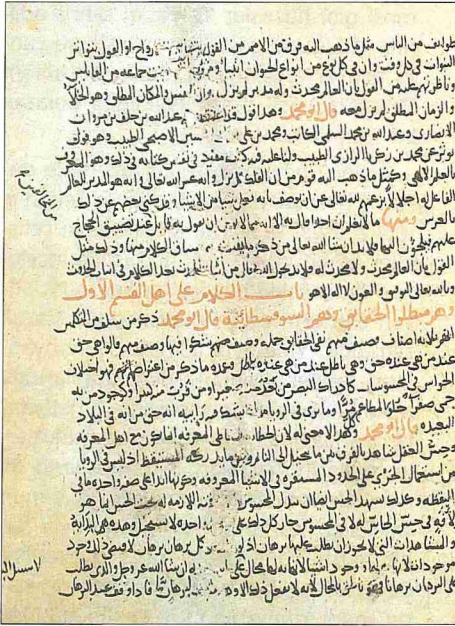

el-Faṣl'ın ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1267)

ların halife olamayacakları hususunda âlimlerin ittifakı, mefdûlün imâmetinin câiz oluşu, hilâfetin geçerliliğinin şartları, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin şekli, fâsık bir halifenin idaresi altındaki yapılan ibadetlerin geçerli oluşu gibi hususlara yer verildikten sonra ehl-i bid'atın küfre götüren veya akli açıdan muhal olan görüşleri, kerâmet ve sihir yoluyla varlıkların mahiyetlerini değiştirmenin imkânsızlığı, isimle müsemmanın farklı olduğu, tekvin ile mükevvenin aynı olduğu, mâna ve ahval gibi sıfat teorilerinin eleştirisi, yaratmanın devamlılığı ve Allah'ın evreni her an yaratması, cevher ve arazlara ilişkin hükümler, kümûn-zuhûr ve tevellûd meseleleri, ruhun cisim oluşu, cisimlerin sonsuzca bölünmesinin imkânı ve kelâmcıların atom nazariyesinin reddi, bütün bilgilerin zaruri oluşu ve tekâfü'l-edilleninin reddi gibi konular üzerinde durularak eser tamamlanır.

İtikadî İslâm mezhepleriyle İslâm dışı din ve mezhepleri tasvirici bir metot yerine tenkitçi bir yaklaşımla inceleyen *el-Faṣl*'ın objektifliği ve orijinalliği konusunda araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. M. Watt ve Sweetman gibi bazı müsteşrikler *el-Faṣl*'ın objektif ve orijinal bir eser olmadığını ileri sürerken Muhammed Ebû Leylâ ve Israel Friedlaender gibi bazı yazarlar bu iddiayı

reddederek âlimlerin çoğunun *el-Faṣl*'ın objektifliği ve orijinalliği hususunda birleştiğini söylerler. Gerçeğin bilinmesine katkıda bulunacağı düşüncesiyle dinleri ve mezhepleri incelemenden önce epistemoloji ve ontoloji konularına yer verilen *el-Faṣl*'da, daha önceki benzer kitaplarda bulunmayan İslâm dışı din ve mezheplerin mukayeseli olarak incelenmesi, ayrıca kaynakları arasında bulunan Chrysostom, Atricanus ve Saadiya Gaon'un (veya Saîd el-Feyyûmî) eserlerinden doğru iktibaslarla bulunulması, nihayet kutsal kitap metinlerini karşılaştırmada modern hristiyan bilimcilerinin dikkatini çekerek onlara öncülük yapması, eserin objektifliği ve orijinalliğine ait deliller arasında gösterilebilir. Sistematik bir metot kullanılarak birden fazla tanrıya inanan çeşitli din ve mezheplerin ortak noktalarının belirlenip buna göre tasnifler yapılması ve kelâmcıların özellikle tabiat felsefesinin tenkidine yer verilmesi *el-Faṣl*'ın dikkat çekici özelliklerindendir.

el-Faṣl'da zikredilen isbât-ı vacib delillerinin Kemâleddin el-Enbârî'ye ait *ed-Dâ'i ile'l-İslâm* adlı eserde bazı kelime farklılıklarıyla aynen tekrar edilmesi, eserin daha sonraki âlimlerin başvurduğu önemli bir kaynak olduğunu gösterir. Bununla birlikte eserde, ilâhî sıfatlara dair görüşlerinden dolayı şiddetle eleş-

tirilen Eş'ariyye'ye yer yer hatalı görüşlerin atfedilmesi, bir iki Eş'arî âlimine ait kanaatlerin bütün mezhebe teşmil edilmesi, ayrıca zaman, mekân ve nefsin kidedi meselesi daha önce Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 322/933-34) tarafından incelendiği halde (*A'lamû'n-nübüvve*, s. 10-14) bu konulara ilk defa *el-Faṣl*'da yer verildiğinin iddia edilmesi, eserin ihtiva ettiği bazı bilgilerin güvenilirliğini zedeleyici mahiyette görülmüştür.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazma nüshaları bulunan (Bağdatlı Vehbi, nr. 824; Cârullah Efendi, nr. 1267) *el-Faṣl* ilk defa Kahire'de yayımlanmış (1317-1320), daha sonra Muhammed İbrâhîm Nasîr ve Abdurrahman Umeyre tarafından tahkik edilerek büyük boy beş cilt halinde neşredilmiştir (Cidde 1402/1982).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeyre); Ebû Hâtîm er-Râzî, *A'lamû'n-nübüvve*, Tahrân 1397/1967, s. 10-14; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 696; Kemâleddin el-Enbârî, *ed-Dâ'i ile'l-İslâm*, Beyrut 1409/1988, s. 212; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 105-108, 111-114, 120; Muhammed Ebu Laila, "An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm", *IQ*, sy. 29 (1985), s. 93-170; Abdülkâdir Mahmûd, "el-Faṣl fi'l-milêl ve'l-ehvâ ve'n-nihâl", *TI*, VII, 542-561.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

FASLÜ'L-HİTÂB

(فصل الخطاب)

Kur'an-ı Kerim'de

yer alan bir tabir;

sözlü ve yazılı ifadelerle

başlangıç cümlesini asıl kısımdan

ayırarak tabir anlamında

belâgat terimi.

Arapça **fasl** (ayırarak, ayırt etmek) ve **hitâb** (karşılıklı konuşmak; söylenen söz ve yapılan konuşma) kelimelerinden meydana gelen bir isim tamlamasıdır. Fasl masdar olarak "karşılıklı konuşmayı kesmek, kavgayı ayırmak; davayı çözüme kavuşturan kesin hüküm"; ism-i faili olan **fâsil** ise "hakki bâtıldan ayırt eden söz; sözü dua kısmından ayıran 'emmâ ba'dü' ifadesi" anlamına gelir.

Faslü'l-hitâb Kur'an-ı Kerim'de (Sâd 38/20), Hz. Dâvûd'a verilen bir nimet ve üstün yeteneği belirten bir tabir olarak geçmektedir. Bazı tefsir âlimleri bunu, sözü dua kısmından ayıran "emmâ ba'dü" (bundan sonrasına gelince) ifadesi olarak yorumlamaktadır. Ancak Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, Hz. Dâvûd'un ana

dilinin Arapça olmadığını, ayrıca bu ifadenin kayda değer bir nimet ve yetenek sayılamayacağını ileri sürerek tabirin bu mânaya hasredilmesini doğru bulmamakta ve bunu takip eden, "Ey Muhammed! Sana davacıların haberi ulaştı mı?" (Sâd 38/21) meâlindeki âyete dayanarak faslû'l-hitâbın "kavgayı ayırma, davayı kökünden çözecek isabetli bir hüküm verme" anlamına geldiğini söylemektedir (Râhu'l-me'ânî, XXIII, 177-178). Bu tabiri, ilk defa Hz. Dâvûd'un muhakemede bir ilke olarak ortaya koyduğu, "Davacıya delil, davaliya yemin gerekir" sözü ile yorumlayanlar da olmuştur.

Konuşma ve yazışmalarda ilk defa Hz. Dâvûd, Hz. Muhammed, Kâ'b b. Lüey (ö. m. 454), Kus b. Sâide (ö. m. 600 [?]) ve Ya'rub b. Kahtân tarafından kullanıldığı rivayet edilen (Lisânü'l-'Arab, "b'ad" md.; İsfarayîni, II, 259) emmâ ba'dü ifadesinin İslâm öncesi döneme ve putperest Kâ'b b. Lüey'e de nisbet edilmesi sebebiyle, zarfın tamlayanının dua olarak kabul edilmesi daha uygun olduğundan terkihi "emmâ ba'de du'âi leke (sana duamdan sonrasına gelince) şeklinde düşünmek gerekir. Bu ibare İslâmî edebiyatta konuşmalarda, hutbelerde, yazışmalarda ve eserlerin mukaddimelerinde besmele, haımele ve salveleden sonra asıl söze geçme, asıl konuya girme ifadesi olarak kullanılır. Eski eserlerde bazan kısa, bazan da uzun olabilen dua ve selâm kısmı günlük konuşma ve yazışmalarda söylenmiş ve yazılmış farzedilerek söze "ve ba'dü" (imdi) tabiriyle başlanır.

Emmâ ba'dü ifadesi belâgat kitaplarında, şiirde ve nesirde ayrı konulardaki iki sözün birinden diğerine uygun bir münasebet düşürerek geçme anlamındaki "tahallus"a yakın görülmekte ve bunun zıddı olup ilgi kurmadan doğrudan geçiş yapma mânasına gelen "iktidab"ın bir türü sayılmaktadır. Çünkü bu tabir sözün dua kısmını asıl maksada bağlarken ayrı konulardaki iki sözü de birbirinden ayırmaktadır (Teftâzânî, el-Muṭavvel, s. 440-441; İsfarayîni, II, 258-259; Desûkî, II, 664-665).

Faslû'l-hitâb tabiri ayrıca "doğruyu yanlıştan ayıran söz, açık ve kesin hüküm" anlamında çeşitli ilimlere dair bazı eserlere unvan olmuştur. Halefân b. Cümeyyil es-Seyâbî'nin Faslû'l-hitâb fi'l-mes'ele ve'l-cevâb (Uman 1404/1984), Ebû İshak el-Huveynî'nin Faslû'l-hitâb bi-naḫdi Kitâbi'l-Muḡnî 'ani'l-hıfz ve'l-kitâb li'bn Kudâme (Beyrut 1405/1985) ve Muhammed Sâlih Ahmed el-

Garsî'nin Faslû'l-hitâb fi mevâkıfi'l-aş-ḥâb (Beyrut 1411/1990) adlı kitapları bunlar arasında sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA:

Cevherî, eş-Şihâh, "b'ad" md.; Lisânü'l-'Arab, "b'ad" md.; Tehânevî, Keşşâf, II, 1165, 1862; Tâcû'l-'arûs, "b'ad" md.; İbnü'l-Esir, el-Meşelû's-sâ'ir, Kahire 1381/1962, II, 244; Hatib el-Kazvîni, el-İzâh (nşr. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, II, 597-598; İbn Kayyim el-Cevziyye, el-Fevâ'idü'l-müşevviḳ ilâ 'ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut 1402/1982, s. 210-213; İbn Hişâm, Muḡnî'l-lebîb (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, ts. (Matbaatü'l-Medenî), I, 56-59; Zerkeşî, el-Burhân, IV, 242-244; Teftâzânî, el-Muṭavvel, İstanbul 1286, s. 437-441; a.mlf., Muḡtaşarü'l-Me'ânî, İstanbul 1307, s. 458-461; İsfarayîni, el-Atuel, İstanbul 1284, II, 258-259; Desûkî, Hâşiye 'alâ Muḡtaşarü'l-Me'ânî, İstanbul 1290, II, 664-665; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, Cevâhirü'l-belâğa, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-ilmiyye), s. 421; Âlûsî, Râhu'l-me'ânî, Beyrut, ts. (Dâru lhyâi't-türâsî'l-'Arabî), XXIII, 177-178.

TEVRİK RÜŞTÜ TOPUZOĞLU

FASLÜ'L-MAKÂL

(فصل المقال)

İbn Rüşd'ün

(ö. 595/1198)

dinle felsefeyi uzlaştırmak amacıyla kaleme aldığı eseri.

Tam adı kaynaklarda farklı biçimlerde geçmektedir. Müller ve Albert Nasrî Nâdir'in kaydettikleri gibi Escorial Library'deki yazmanın (nr. 629) başında eserin adı Kitâbü Faslı'l-makâl ve takrîru mâ beyne's-ş-şerî'a ve'l-ḥikme mine'l-ittisâl şeklindedir. Bibliothèque Nationale nüshasında ise herhangi bir isme rastlanmamaktadır. İbn Ebû Usaybia'nın zikrettiği Faslû'l-makâl fî mâ beyne'l-ḥikme ve's-ş-şerî'a mine'l-ittisâl adı ise (ʿUyûnü'l-enbâ, s. 533) daha sonra gelen yazarlar tarafından hemen hemen aynen kullanılmıştır. Nitekim Ernest Renan'la (Averroès et l'Averroïsme, s. 457) Faslû'l-makâl'in en son tenkitli neşrini yapan Muhammed Amâre bu okunuşu esas almışlardır. Anawati ise eserin adını küçük bir değişikliklerle Faslû'l-makâl fî mâ beyne's-ş-şerî'a ve'l-ḥikme mine'l-ittisâl olarak kaydetmiştir (Mû'ellefâtü İbn Rüşd, s. 205). Ancak bizzat İbn Rüşd kitabının ismini Faslû'l-makâl fi muvâfaqati'l-ḥikme li's-ş-şerî'a diye zikretmektedir (el-Keşf 'an menâhici'l-edille, s. 185). Takıyyüddin İbn Teymiyye bu eserin adını Tahfîrû'l-makâl fi takrîri mâ beyne's-ş-şerî'a ve'l-ḥikme fi'l-ittisâl şeklinde kaydetmektedir (Beyânü telbîsî'l-Cehmiyye, I, 24).

İbn Rüşd Faslû'l-makâl'in başında eseri yazmaktaki asıl amacının, felsefe ve mantık gibi yabancı kökenli düşünce disiplinlerinin İslâm dini (şeriat) açısından meşruiyetinin tesbit edilmesi olduğunu belirtir. Filozof, bu konuda sağlıklı bir karara varabilmek için öncelikle felsefenin temel gayesinin belirlenmesi gerektiğini söyler. Ona göre felsefenin amacı, varlık üzerinde esaslı araştırmalarda bulunarak son tahlilde var olan her şeyi Allah'ın mevcudiyetine delâleti bakımından değerlendirmektir (Faslû'l-makâl, s. 64). Şeriat varlığı araştırıp incelemeyi teşvik ettiği için felsefenin (ontoloji) şer'î bakımdan mendup veya vâcip sayılması gerekir. Burada İbn Rüşd'ün, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan (el-Haşr 59/2) ve "ibret alma, değerlendirme" anlamına gelen i'tibâr ile "bakma, görme ve bilme, düşünme" anlamlarına gelen nazar (el-A'râf 7/185; el-Gâşîye 88/17) terimlerini çıkış noktası olarak aldığı görülmektedir. Buna göre şeriat insanları, var olanları ya akıl yoluyla veya hem aklî hem de şer'î yolla değerlendirmeye (nazar ve i'tibâr) davet etmektedir. Bu ise mantıktaki kıyas veya kıyas vasıtasıyla elde edilen bilgilerden başka bir şey değildir. Şu halde şeriatın öngördüğü değerlendirme mantıkta "burhan" adı verilen şeydir. Bu sebeple şeriatın mantıkta söz konusu edilen burhanı teşvik ettiğini söylemek şeriatın ruhuna aykırı olmaz (a.g.e., s. 64-66).

Faslû'l-makâl'de İbn Rüşd, böyle bir istidlâlin şeriata aykırı olduğunu söyleyen ulemâya, fakihlerin Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "tefakkuh" (et-Tevbe 9/122) teriminden fikhî kıyası anladıkları gibi ârif kişinin de (filozof) "i'tibâr" teriminden aklî kıyası anlayabileceğini belirterek cevap vereceğini söyler. Hz. Peygamber devrinde bulunmadığı için aklî kıyasın bid'at olduğu söylenebilir. Ancak onun döneminde fikhî kıyas da yoktu, fakat kimse bunun bid'at olduğunu iddia etmemektedir (a.g.e., s. 67-68).

İbn Rüşd, ayrıca İslâm dünyasında sıkça tartışılan, özellikle de Kindî tarafından önemle ele alınıp vurgulanan (Re-sâ'il, I, 102-103) "bizden (müslüman) olmayanların" kurup geliştirdikleri bilim ve düşüncenin müslümanlar tarafından alınıp alınmayacağı konusunu aydınlığa kavuşturmak ister. Kindî'yi takip eden İbn Rüşd'e göre de bilgide devamlılık esastır; sonra gelenler öncekilerin bilgisinden faydalanırlar. İnsanlığın ortak malı olan ilmi birikimden faydalanıp onu